

สังคมมนุษย์ในจริยศาสตร์เชิงพุทธ

Human society in Buddhist ethics

พระครูวินัยธรเจริญ ทนตจิตโต*

พระศตวรรษ กิตติปาโล**

วันรับ 15 / ธันวาคม / 2564

ตรวจสอบ 19-24 / ธันวาคม / 2564

ตอบรับ 30 / ธันวาคม / 2564

บทคัดย่อ

สังคมมนุษย์ในจริยศาสตร์เชิงพุทธ กล่าวถึงหลักการประพฤติปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์ที่มีชีวิตร่วมกันอยู่ในสังคม มนุษย์มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในชีวิตประจำวัน มีความสัมพันธ์กันในหน่วยงานองค์กรต่าง ๆ ทั้งทางภาครัฐและเอกชน มนุษย์เป็นสัตว์สังคมติดต่อสัมพันธ์ซึ่งกันและกันตั้งแต่สถาบันเล็กสุดของสังคมคือสถาบันครอบครัว จนถึงใหญ่สุดของสังคมคือสถาบันชาติ บุคคลจะอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุขนั้น ต้องเป็นคนที่มีความประพฤติเรียบร้อยดีงาม มีคุณธรรม ศีลธรรม จริยธรรมประจำใจ มีหลักธรรมยึดถือเป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิต นั่นคือการปฏิบัติตนให้ถูกต้องเหมาะสม

สมกับสถานภาพของตนเอง ซึ่งถือเป็นหลักใหญ่ในการปฏิบัติที่พุทธศาสนิกชนเพื่อความสงบเรียบร้อยของสังคมโดยรวม อันส่งผลไปสู่การประพฤติปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมระดับอื่น ๆ ต่อไป

คำสำคัญ : สังคมมนุษย์, จริยศาสตร์เชิงพุทธ, ปฏิสัมพันธ์

ABSTRACT

Human society in Buddhist ethics It refers to the principles of behavior related to human life that live together in society.

*อาจารย์ประจำ คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
Email : tongkum99t@gmail.com โทร. 085-915-0447

**อาจารย์พิเศษ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย Email : satawat999999999@hotmail.co.th

Humans interact with each other in everyday life. Have relationships with each other in various organizations, both public and private sectors. Humans are social animals, communicating with each other since the smallest institution of society is the family institution. Until the largest of society is the national institution People will live happily in that society. Must be a person who has good behavior, morals, ethics in the heart Having the principles of practice in life That is to behave correctly and suit your status. Which is the main principle of Buddhist practice for the peace of the society as a whole Which leads to further action of the Buddhist principles.

Keywords : Human society, Buddhist, Ethics Interaction.

บทนำ

นักปรัชญาเมธีอริสโตเติล (Aristotle) กล่าวว่า “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม” (Man is a social animal) หมายถึงว่ามนุษย์เราไม่สามารถที่จะอยู่โดดเดี่ยวโดยลำพังตนเองได้ จะต้องอยู่ร่วมกับคนอื่นเป็นกลุ่มเป็นสังคม เริ่มจากสังคมเล็ก ๆ ที่เรียกว่า ครอบครัว ขยายออกไปเป็นชุมชน เป็นสังคมประเทศ และทวีปในที่สุด มนุษย์มีคุณลักษณะพิเศษในการอยู่ร่วมกันนั่นคือ “มนุษย์สัมพันธ์” มนุษย์จึงมีความสัมพันธ์กับมนุษย์อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ มนุษย์มีความสัมพันธ์กับบุคคลหรือกลุ่มสังคมตามบทบาทหน้าที่และโครงสร้างทางสังคม มนุษย์สัมพันธ์ จัดว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการทำงานและการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมเพราะช่วยให้

มนุษย์เรียนรู้ที่จะยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่นและปรับตัวปรับใจให้ร่วมสังคมและร่วมกิจกรรมกัน อย่างสันติสุข มนุษย์สัมพันธ์เป็นเสมือนมนต์ขลังช่วยลดความเกลียดชัง แม้ศัตรูผู้มีผลประโยชน์ขัดกับเราก็จะกลับกลายเป็นรูปเห็นอกเห็นใจเป็นมิตรภาพ เรื่องร้ายกลายเป็นดีได้ ไม่ว่าจะติดต่อสัมพันธ์กันทั้งการทำงานหรือส่วนตัวก็เกิดผลดี มีประโยชน์ต่องานอาชีพและการดำเนินชีวิต ยิ่งในปัจจุบันแล้วมนุษย์เราสื่อสารสัมพันธ์กันได้ตลอดเวลา ถ้าต้องการจะอยู่ใกล้หรืออยู่ไกล ข้ามทวีปข้ามโลกเหนือข้ามโลกใต้ มนุษย์เราก็สามารถติดต่อสื่อสารสัมพันธ์กันได้ในช่วงขณะจิต เพราะความเจริญด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมีความเจริญรุดหน้าอย่างรวดเร็ว

“การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลนั้นเป็นเรื่องของคนโดยตรง ทั้งที่เป็นเรื่องส่วนตัวและส่วนรวม ส่วนตัว หมายถึงการสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัว ซึ่งประกอบด้วยคู่สามีภรรยา และลูก ๆ รวมถึงญาติพี่น้องที่อาศัยอยู่ครอบครัวเดียวกัน” ส่วนรวม หมายถึงการสร้างความสัมพันธ์นอกบ้านกับเพื่อนร่วมงาน นายจ้างลูกจ้างหรือบุคคลอื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ดังนั้นมนุษย์สัมพันธ์จึงมีความสำคัญต่อบุคคลเป็นอย่างยิ่ง เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเพื่อนมนุษย์นั้น เป็นการศึกษาถึงความประพฤติของมนุษย์ เพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับคนอื่นได้อย่างมีความสุข (สมพร สุทัศนีย์, 2538, หน้า 14-15)

สังคมไทยมีความผูกพันกับพระพุทธศาสนามาช้านานและได้มีการสั่งสมปลูกฝังความดีด้วยศรัทธาความเชื่อให้กับกุลบุตร กุลธิดาในเรื่องกุศลผลบุญอันจะนำมาซึ่งประโยชน์สุขของตนเอง บุคคลในครอบครัว และคนในสังคม ให้มีความเชื่อมั่นกับการทำในสิ่งที่ดีงาม ซึ่งเราจะพบว่า หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นได้มีอิทธิพล

ต่อวิถีชีวิต “ความเชื่อและการปฏิบัติของคนในสังคมไทยเป็นอย่างมาก สังคมไทยจึงเป็นสังคมพุทธ พฤติกรรมและวิถีชีวิตของคนไทย ได้อาศัยคำสอนทางพระพุทธศาสนาช่วยขัดเกลาและเป็นเบ้าหล่อหลอม” กิจกรรมสำคัญของรัฐกิติ์ ของชุมชนก็คือนักจะมีพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวข้องเสมอ เพื่อยืนยันความสำคัญและส่งเสริมคุณค่าทางจิตใจชีวิตของคนไทยจึงผูกพันอิงอาศัยพระพุทธศาสนาโดยตลอด ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ฝังลึกในจิตใจและวิถีชีวิตของชาวไทย เป็นเครื่องหล่อหลอม กลั่นกรองนิสัยใจคอพื้นจิตของคนไทยให้มีเอกลักษณ์เฉพาะตนที่เรียกว่า เป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทย จะเห็นได้ว่า คนไทยในอดีตที่ผ่านมา นั้น เคยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ สงเคราะห์ ห่อนุเคราะห์ มีสัมพันธภาพที่ดีต่อกันอันเป็นวัฒนธรรมที่คนไทยประพาสสืบทอดกันมาเป็นเวลานาน เพราะการปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเรื่องทิศก ซึ่งเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงสัมพันธของบุคคลในสังคม ไม่ว่าจะเป็นบิดามารดากับบุตรธิดา ครูอาจารย์กับศิษย์ เป็นต้น แต่ปัจจุบันสังคมไทยกลายเป็นยุคแห่งโลกาภิวัตน์ เป็นโลกที่ไร้พรมแดนไม่มีขีดจำกัดสามารถติดต่อสื่อสารกันทางเทคโนโลยี มีความเจริญก้าวหน้าอย่างมากมาย มีการเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว เน้นความเจริญทางวัตถุ ส่งผลให้คนไทยในปัจจุบันตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของลัทธิบริโภคนิยม ซึ่งเน้นการครอบครองวัตถุที่สังคมให้คุณค่า และเน้นการให้คุณค่าแก่บุคคลที่มีกำลังในการบริโภคสิ่งต่าง ๆ เช่น การยกย่องบุคคลที่มีกำลังทรัพย์มาก เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ซึ่งเน้นผลกำไรของผู้ประกอบการเป็นสำคัญ จึงมีการส่งเสริมให้เกิดการบริโภคอย่างกว้างขวางด้วยการโฆษณาผ่านสื่อต่าง ๆ โดยไม่มีการใคร่ครวญถึงผลที่เกิดขึ้น เพื่อชักชวนให้บุคคลพยายามแสวงหาสิ่งของมาบำรุงบำเรอ กระตุ้นความต้องการในการจับจ่ายซื้อ

ของอยู่ตลอดเวลา เพื่อเพิ่มอัตราการบริโภคให้มากขึ้น ส่งผลให้ผู้ผลิตมีกำไรมากขึ้นตามจำนวนของการบริโภค ฉะนั้น การพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อกระตุ้นให้เกิดการบริโภคจึงเป็นวิธีการหนึ่งของระบบทุนนิยม เป็นการกระตุ้นให้คนเกิดความโลภอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ขัดต่อคำสอนของพระพุทธศาสนาที่สอนให้บริโภคในสิ่งที่จำเป็นอย่างพอเหมาะแก่การดำรงชีวิตเพื่อกระทำความดีให้ยิ่งขึ้นไป (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต, 2539, หน้า 3-4)

เมื่อสังคมไทยตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของบริโภคนิยม ทำให้คนไทยมีทัศนคติยึดถือเงินเป็นใหญ่เหนือคุณธรรมและจริยธรรม เมื่อสังคมไทยมีทัศนคติเปลี่ยนไปหันมาบริโภควัตถุนิยมกันมากขึ้น ก่อให้เกิดปัญหากับสังคม เช่น ปัญหาความเสื่อมทางศีลธรรม เป็นต้น ทำให้คนไทยมีจิตใจถอยห่างจากหลักคำสอนทางศาสนามากขึ้นเรื่อย ๆ การปฏิบัติตามหน้าที่ในหลักทิศกก็ค่อย ๆ หายไป เกิดช่องว่างระหว่างบิดามารดากับบุตร ครูอาจารย์กับศิษย์ ดังนั้น จึงมองไม่เห็นคุณค่าความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องตอบแทนพระคุณ หรือมีความเคารพนับถือเชื่อฟัง ความเห็นความเข้าใจเช่นนี้ เป็นความเห็นที่เป็นอันตรายอย่างยิ่ง เป็นที่มาของความลบลู่คุณท่าน การตีตนเสมอท่าน และความอกตัญญูต่อผู้มีคุณ สถาบัน และสถานที่ เป็นต้น ซึ่งเป็นผลเสียแก่ตนเองและสังคม

หากพิจารณาให้ดีจะเห็นว่า ในสังคมมนุษย์นั้น มีทั้งการกระทำที่ถูกและการกระทำที่ผิด มีทั้งคนทำถูกและทำผิด ไม่ว่าในกิจการใด ๆ แม้ในกรณีอย่างเดียวกัน บางคนทำได้ดี บางคนทำได้ไม่ดี บางคนมีความสามารถสูงมากทั้งในทางเทคนิคและทางการบริหาร แต่อาจไม่มีความสำนึกในคุณค่าทางจิตใจหรือคุณค่าแห่งชีวิตในทางที่ถูกต้อง ความประพฤติหรือพฤติกรรมของมนุษย์แต่ละคนนั้นย่อมจะแตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับนิสัยส่วนตัว

สภาวะแวดล้อมหรือสถานการณ์ เป็นเรื่องยากในการทำความเข้าใจ แต่อย่างไรก็ตาม นักปรัชญาและนักจิตวิทยาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ต่างก็พยายามที่จะศึกษาเกี่ยวกับความประพฤติหรือพฤติกรรมมนุษย์ที่แสดงออกมา ไม่ว่าจะเป็นทางตรงหรือทางอ้อม เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับพฤติกรรมนั้น ๆ ว่าเกิดมาจากอะไร บ้างก็ว่าเกิดมาจากความเห็นส่วนตัว บ้างก็ว่าเกิดมาจากการศึกษาอบรม บ้างก็ว่าเกิดมาจากอิทธิพลของสังคม จารีตประเพณี เมื่อรู้ที่มาของความประพฤติหรือพฤติกรรมนั้น ๆ แล้วก็มาตีค่าหรือประเมินค่าความประพฤติหรือการกระทำนั้น ๆ ว่า เป็นการกระทำที่ควรหรือไม่ควร ถูกหรือผิด ดีหรือไม่ดี ด้วยสาเหตุดังกล่าวนี้ จึงทำให้เกิดมีนักปรัชญาหรือนักคิดกลุ่มต่าง ๆ ที่ได้พยายามตีค่าความประพฤติหรือการกระทำของมนุษย์ว่าเป็นอย่างไร กล่าวคือเป็นการแสวงหาเกณฑ์หรือมาตรฐานในการตัดสินความประพฤติหรือพฤติกรรมของมนุษย์ที่เราเรียกว่า เกณฑ์การตัดสินทางจริยธรรมนั่นเอง ซึ่งนักปรัชญาแต่ละคนก็ให้ทัศนะแตกต่างกันออกไป ล้วนแต่มีเหตุผลที่น่าเชื่อถือด้วยกันทั้งนั้น

ความหมายของจริยธรรม

เมื่อกล่าวถึงการศึกษากฎธรรมของมนุษย์เพื่อให้เป็นแนวทางแห่งการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องเหมาะสม ทางด้านศาสนา ส่วนใหญ่จะไม่เรียกว่า “จริยศาสตร์” มักจะเรียกว่า “จริยธรรม” แม้จะมีความสอดคล้องกันก็ตาม เพราะศาสนาจะเน้นหลักปฏิบัติเฉพาะตน (แต่ละศาสนา) และมุ่งผลให้ถึงเป้าหมายสูงสุดของศาสนานั้น ๆ คำว่า “จริยธรรม” ในความหมายจึงมาจากคำ 2 คำได้แก่

1. จริย หมายถึง ความประพฤติ
2. ธรรม หมายถึง หลักคำสอน หลักปฏิบัติ

ความดีงาม

ดังนั้น คำว่า จริยธรรม จึงหมายถึง หลักความประพฤติหรือแนวทางแบบอย่างของความประพฤติธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติหรือหลักธรรมคำสอนอันเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ เป็นกฎเกณฑ์ความประพฤติของมนุษย์ที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติของมนุษย์คือความเป็นผู้มีเหตุผลทำให้มนุษย์มีมโนธรรม รู้จักไตร่ตรอง แยกแยะ ความดี-ความชั่ว ความถูก-ความผิด อะไรควรทำ-ไม่ควรทำ นอกจากนี้ยังเป็นคุณธรรมที่แสดงออกทางร่างกายในลักษณะที่ดึงดูดถูกต้องอันเป็นสิ่งที่พึงประสงค์ของสังคม จริยธรรมจะมีได้จะต้องปลูกฝัง ฝึกหัด โดยเริ่มจากการปลูกฝังคุณธรรมลงในจิตใจก่อน การปลูกฝังคุณธรรมจำต้องอาศัยหลักคำสอนทางศาสนาเป็นสำคัญ เช่น ในพระพุทธศาสนาอาศัยศีล ซึ่งเป็นหลักหรือกฎเกณฑ์การประพฤติปฏิบัติเพื่อฝึกกายและวาจาให้เรียบร้อย เป็นต้น จริยธรรมนี้เป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับศาสนา เพราะแต่ละศาสนาจะมีหลักจริยธรรมสำหรับศาสนิกได้ปฏิบัติตามให้เป็นคนดีจากการพิจารณาความหมายดังกล่าว ทำให้เห็นว่า หลักความประพฤติหรือจริยศาสตร์ในพระพุทธศาสนานั้นมุ่งเน้นให้มนุษย์ในสังคมได้ประพฤติดี ทำตนให้เป็นคนโดยยึดหลักศีลธรรมเป็นหลักปฏิบัติอันเกี่ยวเนื่องด้วยปัจจัยแวดล้อมคือ ธรรมชาติ ตัวเรา ผู้อื่น และความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติ ตัวเรา และผู้อื่น เนื่องจากพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่วางด้วยความจริงของชีวิต เป็นศาสนาที่วางด้วยความเป็นเหตุเป็นผล เป็นศาสนาที่ได้วางหรือบ่งชี้ในการกระทำว่า เจตนา เป็นเรื่องบาป บุญ คุณ โทษ หรือเป็นผลแห่งการกระทำ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “กัลยาณการี กัลยาณิ ปาปการี จ ปาปกัมมผลัง” แปลความว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วหรือ เจตนาทำกุศลเวท กัมม เวทามิ” แปลความว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม ฉะนั้น กรรมคือ

กิจที่บุคคลจงใจทำ หรือทำด้วยเจตนาซึ่งประกอบไปด้วยความจงใจแล้วกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ถ้าทำด้วยไม่เจตนา ถ้าไม่มีเจตนา ก็ไม่ถือว่าเป็นกรรม ทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนาเชื่อว่ากรรมเป็นเครื่องบ่งชี้หรือแสดงออกซึ่งเจตนา ดังนั้นเมื่อกกล่าวถึงการกระทำของมนุษย์ พระพุทธเจ้าได้วางมาตรฐานหลักเกณฑ์ทางจริยธรรมไว้ เพื่อเป็นเกณฑ์มาตรฐานความประพฤติหรือการกระทำของมนุษย์ ตั้งแต่พื้นฐานเบื้องต้น ท่ามกลางและระดับสูง เพื่อให้มนุษย์ดำเนินชีวิตอันดีงามตามอุดมคติเท่าที่มนุษย์จะขึ้นให้ถึงได้ ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์มีสติปัญญา มีความสุขอันสมบูรณ์ที่สุด เพราะจริยศาสตร์เป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยอุดมคติของชีวิต เป็นแนวทางแห่งการดำเนินชีวิตหรือการปฏิบัติ เมื่อกกล่าวถึงการปฏิบัติ พระพุทธเจ้าสอนให้มนุษย์พิจารณาเกี่ยวกับกุศล (ความดี) และอกุศล (ความชั่ว) เป็นหลักแกนกลางแล้วขยายลดลงตามลำดับ โดยอาศัยมโนธรรมของผู้พิจารณา และยึดมติของผู้รู้เป็นเครื่องประกอบด้วย เพราะทั้งสองอย่างเป็นฐานแห่งหิริและโอตตัปปะ นอกจากนี้ให้พิจารณาถึงผลของการกระทำที่เกิดขึ้นแก่ตนเองและผู้อื่นด้วย การที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เช่นนี้เพราะคนบางคนอาจจะมึสติปัญญาไม่กว้างขวาง ลึกซึ้งเพียงพอ อาจจะเห็นสภาวะที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ชัดเจนจึงทำให้ถ้อยคำของท่านผู้รู้เป็นเกณฑ์พิจารณาด้วย และถ้ามองไม่ชัดแจ้งก็ให้พิจารณาถึงผลของการกระทำด้วย มองไม่ชัดแจ้งให้พิจารณาถึงผลของการกระทำด้วย กล่าวคือให้พิจารณาถึงสภาพจิตใจว่า การกระทำนั้นตนเองดี เติบโตตนเองได้หรือไม่ เป็นที่เสื่อมเสียชื่อเสียงหรือไม่ “บัณฑิตหรือวิญญูชนดีเตียนหรือสรรเสริญ ผลการกระทำนั้นเป็นการเบียดเบียนตน เบียดเบียนคนอื่น ทำตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขหรือให้โทษแก่ตนเองหรือผู้อื่นหรือไม่” (พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต, 2532,

หน้า 179-180)

พื้นฐานจริยศาสตร์เชิงพุทธ

เมื่อกกล่าวถึงพื้นฐานจริยศาสตร์เชิงพุทธ พระพุทธเจ้าได้แสดงมาตรฐานในการตัดสินจริยธรรมโดยยึดเอาการกระทำและผลแห่งการกระทำเป็นหลัก กล่าวคือการกระทำสิ่งใดจะดีหรือไม่ดี จะต้องอาศัยเจตนา หากมีเจตนาดี ผลย่อมดี เจตนาไม่ดี ผลย่อมไม่ดี ระหว่างเหตุกับผลจะต้องสัมพันธ์กันหรือต่อเนื่องกันเสมอ ไม่มีผลอะไรจะเกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุ หมายถึงว่าการกระทำในอดีตจะส่งผลมายังปัจจุบัน และการกระทำในปัจจุบันย่อมจะส่งผลไปยังอนาคตได้ แม้บางครั้งอาจจะใช้เวลานานกว่าที่จะให้ผลในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ตรัสเจตนาไว้ 3 ประการได้แก่

1. ปุพฺพเจตนา เจตนาก่อนที่จะทำ กล่าวคือเป็นความตั้งใจว่าจะทำสิ่งนั้นจริง ๆ โดยไม่มีใครบังคับให้ทำ

2. มณฺญจนเจตนา เจตนาขณะที่ทำ ในขณะที่ทำจะต้องมีจิตจดจ่อ ไม่หวั่นไหว ไม่เกรงกลัว ไม่คลอนแคลน ไม่คิดหน้าคิดหลัง กล่าวคือเจตนาหรือตั้งใจทำจริงหรือทำด้วยความจริงใจ

3. อปรปรเจตนา เจตนาหลังที่ทำแล้ว เมื่อทำไปแล้วยังมีจิตตั้งมั่นแน่วแน่ในการกระทำของตนนั้นและพอใจ สมใจที่ตนได้ทำตามที่ตนได้ตั้งใจไว้ หรือที่ได้คิดไว้ กล่าวคือเจตนาหรือความพอใจ อิ่มใจ ชอบใจที่ตนได้ทำสิ่งนั้นไปแล้ว

การกระทำที่ถือว่าเป็นตัวกรรมในพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ได้กำหนดพื้นฐานจริยธรรม หรือธรรมสำหรับควบคุมความประพฤติเบื้องต้น 3 ทางที่เรียกว่า สุจริต 3 ได้แก่

1. กายสุจริต ความประพฤติดีทางกาย อันประกอบด้วย

- 1.1 ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจาก

ทำลายชีวิตสัตว์ให้ตกลง อย่าเบียดเบียนร่างกายของท่าน คือ อย่าฆ่า อย่าฟัน อย่าทุบ อย่าตี ร่างกายของท่านผู้อื่นโดยที่สุด เว้นถึงสัตว์ตรึงฉานไฉ่ยังเป็นการดี เจตนารมณ์ของกายสุจริตข้อนี้ ต้องการให้ทุกคนรู้จักแก้ปัญหาโดยสันติวิธี ไม่ใช่โดยวิธีฆ่าอีกฝ่ายหนึ่งเสีย เพราะการฆ่านั้น ผู้ฆ่าย่อมเกิดความทารุณโหดร้ายขึ้นในใจ ทำให้ใจเศร้าหมอง และตนก็ต้องรับผลกระทบต่อไป และต้องคอยหาตระแวงว่าญาติพี่น้องเขาจะมาทำร้ายตอบ เป็นการแก้ปัญหาจะสร้างปัญหาอื่น ๆ ต่อมาโดยไม่จบสิ้น

1.2 อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมยอาทิ เช่น การฉก ซึ่ง วังราว หรือการฉ้อโกง เป็นต้น อย่าเบียดเบียนทรัพย์สินสมบัติข้าวของของท่านผู้อื่น คืออย่าลักขโมย อย่าฉ้อโกง อย่าเบียดบังเอาข้าวของของท่านผู้อื่น เจตนารมณ์ของกายสุจริตข้อนี้ ต้องการให้ทุกคนทำมาหาเลี้ยงชีพโดยสุจริต ซึ่งจะทำให้ใช้ทรัพย์ได้เต็มอิ่ม ไม่ต้องหาตระแวงว่าจะมีใครมาทวงคืน

1.3 กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี เว้นจากประพฤติผิดในกาม ไม่กระทำความผิดในทางเพศ ไม่ล่วงล้ำแก่ความกำหนด เช่น การเป็นชู้กับสามีภรรยาคนอื่น การข่มขืน การฉุดคร่าอนาจาร เป็นต้น อย่าแย่งชิงลักลอบด้วยอำนาจของภายในหญิงที่ท่านหวงห้าม เจตนารมณ์ของกายสุจริตข้อนี้ ต้องการให้ทุกคนมีจิตใจสูง เคารพในสิทธิของเพื่อนมนุษย์ เป็นการรักษาความเรียบร้อยในสังคม

2. วชิสุจริต ความประพฤติดีทางวาจา อันประกอบด้วย

2.1 มุสาวาทา เวรมณี ให้กล่าวแต่วาจาถ้อยคำที่สัตย์ที่จริง ให้เว้นจากวาจาที่เท็จ ไม่จริงเสีย เจตนารมณ์ของวชิสุจริตข้อนี้ ต้องการให้ทุกคนมีความสัตย์จริง กล่าวเผชิญหน้ากับความจริงเยี่ยงสุภาพชน ไม่หนีปัญหาหรือหาประโยชน์

ใส่ตัวด้วยการพูดเท็จ

2.2 ปิสุณาย วาจา เวรมณี ให้กล่าวแต่วาจาถ้อยคำอันสมานประสานสามัคคีให้ท่านดีต่อกัน ให้เว้นวาจาส่อเสียดยุยงเสีย ไม่เก็บความขำนี้ไปบอกข้างโน้น เก็บความขำโน้นมาบอกข้างนี้ ด้วยเจตนาจะยุแหยให้เขาแตกกัน ควรกล่าวแต่ถ้อยคำที่ทำให้เกิดความสมัคสมานสามัคคี เจตนารมณ์ของวชิสุจริตข้อนี้ ต้องการไม่ให้เราหาความชอบด้วยการประจบสอพลอ ไม่เป็นข้างข้างยุ ต้องการให้หมู่คณะสงบสุขสามัคคี

2.3 ผรุสย วาจา เวรมณี ให้กล่าวแต่วาจาถ้อยคำอันอ่อนโยน ให้เกิดความยินดีแก่ผู้ฟัง ให้งดเว้นวาจาที่หยาบคายขึ้นกู่ขึ้นมึง กล่าวบริภาษตัดพ้อหยาบ ๆ คาย ๆ ให้ผู้ฟังได้รับความเดือดร้อนต่าง ๆ เสีย เจตนารมณ์ของวชิสุจริตข้อนี้ ต้องการให้ทุกคนเป็นสุภาพชน รู้จักสำรวมวาจาของตน ไม่ก่อความระคายใจแก่ผู้อื่นด้วยคำพูด

2.4 สมพปလာปา เวรมณี ให้กล่าวแต่วาจาถ้อยคำที่เป็นไปกับด้วยประโยชน์ ให้เว้นวาจาที่เหลวไหล คือพูดเล่นหาประโยชน์มิได้เสีย ไม่พูดพล่อยๆ สักแต่ว่ามีปากอยากพูดก็พูดไปหาสาระมิได้ แต่พูดถ้อยคำที่มีสาระ มีหลักฐาน มีที่อ้างอิง ถูกกาลเวลา มีประโยชน์ เจตนารมณ์ของวชิสุจริตข้อนี้ ต้องการให้ทุกคนมีความรับผิดชอบต่อถ้อยคำของตน

ในมงคลสูตร ได้จัดวาจาสุภาสิตเป็นมงคลอันสูงสุดประการหนึ่งในมงคล 38 ประการ ซึ่งหมายถึง คำพูดที่ถูกต้องดีงาม ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย วาจาประกอบด้วยองค์ 5 ประการ เป็นวาจาสุภาสิตไม่เป็นทุพภาษิต และเป็นวาจาไม่มีโทษ วิญญูชนไม่ติเตียน องค์ 5 ประการเป็นไฉน คือ วาจานั้นย่อมเป็นวาจาที่กล่าวถูกกาล 1 เป็นวาจาที่กล่าวเป็นสัจ 1 เป็นวาจาที่กล่าวอ่อนหวาน 1 เป็นวาจาที่กล่าวประกอบด้วยประโยชน์ 1 เป็นวาจาที่

กล่าวด้วยเมตตาจิต 1 ภิกษุทั้งหลายวาจาประกอบด้วยองค์ 5 ประการนี้แล เป็นวาจาสุภาสิต ไม่เป็นทุพภาสิต และเป็นวาจาไม่มีโทษ วิญญูชนไม่ติเตียนฯ” (ที.ปา.11/228/227.)

พระพุทธพจน์ข้างต้นแสดงถึงการเจรจาขอว่าต้องประกอบด้วยองค์ 5 ประการได้แก่

- 1) กาลวาที คือ วาจาที่ดีควรเป็นวาจาที่ถูกกาลเทศะ
- 2) สัจจวาที คือ วาจาจริงแท้
- 3) สันหาวาที คือ วาจาที่ไพเราะอ่อนหวาน สุภาพ ออกมาจากใจที่บริสุทธิ์
- 4) อัถตสันหาวาที คือ วาจาที่ประกอบด้วยสารัตถะ พูดแล้วคนฟังสามารถนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์
- 5) เมตตาวาที คือ วาจาที่มีความปรารถนาดีต่อผู้ฟัง ถือเอาประโยชน์ของผู้ฟังเป็นสำคัญ

3. มโนสุจริต ความประพฤติดีทางใจ อันประกอบด้วย

3.1 อนภิชชา ไม่โลภคอยจ้องอยากได้ของเขา เจตนารมณ์ของมโนสุจริตข้อนี้ต้องการให้คนเราเคารพในสิทธิข้าวของของผู้อื่น มีจิตใจสงบไม่ฟุ้งซ่านไหวหวั่นไปเพราะความอยากได้ทรัพย์สินของผู้อื่น ทำให้มีใจผ่องแผ้ว มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ พร้อมทั้งจะสร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวม

3.2 อพยาบาท ไม่คิดร้ายเบียดเบียนพยาบาทปองร้ายเขา ไม่ผูกใจเจ็บ ไม่คิดอาฆาตล้างแค้น ไม่จองเวร มีใจเบิกบาน แจ่มใส ไม่ขุ่นมัว ไม่เกลือกกลั้วด้วยโทสจริต เจตนารมณ์ของมโนสุจริตข้อนี้ ต้องการให้คนเรารู้จักให้อภัยทาน ไม่คิดทำลาย ทำให้จิตใจสงบผ่องแผ้ว เกิดความคิดสร้างสรรค์

3.3 สัมมาทิฐิ เห็นชอบตามคลอง

ธรรม ไม่คิดแย้งกับหลักธรรม เช่น มีความเห็นที่เป็นสัมมาทิฐิพื้นฐาน 8 ประการ คือ (1) เห็นว่าการให้ทานดีจริง ควรทำ (2) เห็นว่าการบูชาบุคคลที่ควรบูชาดีจริง ควรทำ (3) เห็นว่าการต้อนรับแขกมีผลควรทำ (4) เห็นว่าผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วมีจริง (5) เห็นว่าโลกนี้โลกหน้ามีจริง (6) เห็นว่าปิตามารดามีพระคุณต่อเราจริง (7) เห็นว่าสัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมีจริง (นรกสวรรค์มีจริง) (8) เห็นว่าสมณพราหมณ์ที่หมั่นศึกษาแล้วมีจริง เจตนารมณ์ของมโนสุจริตข้อนี้ ต้องการให้คนเรามีจิตใจดี มีมาตรฐานความคิดที่ถูกต้อง ยึดถือค่านิยมที่ถูกต้อง มีวินัยดี มีหลักการ มีแนวความคิดที่ถูกต้อง ส่งผลให้ความคิดในเรื่องอื่น ถูกต้องตามไปด้วย

ในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในสังคม สิ่งหนึ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้คือการติดต่อสื่อสาร หรือความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน สาเหตุที่มนุษย์มาอยู่ร่วมกันเป็นสังคมเพราะมีความจำเป็นด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. มนุษย์มีระยะเวลาแห่งการเป็นทารกยาวนาน และช่วยเหลือตัวเองไม่ได้ในระยะเริ่มต้นของชีวิตลักษณะดังนี้แตกต่างไปจากสัตว์อื่น ความจำเป็นที่จะต้องมีการเลี้ยงดูทารกเป็นระยะเวลานานนี้เองทำให้มนุษย์จำเป็นต้องใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน และสร้างแบบแผนความสัมพันธ์กันเป็นครอบครัว เป็นเพื่อนบ้าน และมีความสัมพันธ์กับคนในสังคมอื่น ๆ

2. มนุษย์มีความสามารถทางสมอง เพราะสามารถคิดค้นวิธีการในการควบคุมธรรมชาติเพื่อนำมาใช้ในการตอบสนองความต้องการ ให้ชีวิตดำเนินไปอย่างมีความสุข การควบคุมธรรมชาติจำเป็นต้องอาศัยการแบ่งงาน และความร่วมมือจากบุคคลอื่นเพื่อให้งานบรรลุผล เช่น การเสาะแสวงหาอาหาร การผลิตสิ่งของเครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค และการสร้างที่อยู่อาศัย เป็นต้น งานเหล่านี้มนุษย์

ไม่สามารถทำคนเดียวได้หมด จึงต้องอาศัยคนอื่น
ร่วมแรงร่วมใจกันจัดทำขึ้น ทำให้มีความจำเป็นที่
จะต้องอยู่ร่วมกันกับคนหลาย ๆ คน

3. มนุษย์มีความสามารถในการสร้าง
วัฒนธรรม และจำเป็นต้องส่งผ่านวัฒนธรรม ไปสู่
คนรุ่นหลังให้ได้รับรู้เพื่อนำไปใช้ในชีวิตรประจำวัน
วัฒนธรรมเหล่านี้มีทั้งปัจจัยที่เป็นปัจจัยพื้นฐาน
ในการดำเนินชีวิต และเกี่ยวข้องกับความต้องการ
อื่น ๆ นอกเหนือไปจากสิ่งที่จำเป็นต่อชีวภาพ เช่น
ต้องการความรัก ความอบอุ่น การมีเพื่อนฝูงการจัด
ระเบียบทางสังคม ความเชื่อ ศาสนา ศิลปะ และ
ขนบธรรมเนียมประเพณี เป็นต้น

การติดต่อสื่อสาร หรือความเกี่ยวข้อง
สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เรียกว่า การมีมนุษยสัมพันธ์
ซึ่งเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมของคนใน
สังคมที่เป็นอยู่ร่วมกัน และการทำงานร่วมกันเพื่อให้
บรรลุเป้าหมาย มนุษย์ต้องอยู่ร่วมกันในสังคม และ
การมีชีวิตร่วมกันนี้ต่างก็ต้องช่วยเหลือเกื้อกูล
ซึ่งกันและกัน ทั้งในด้านส่วนตัวและด้านการปฏิบัติ
งานในองค์กร ดังนั้น มนุษย์จึงจำเป็นต้องเรียนรู้ที่
จะสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น พระพุทธศาสนาใน
ฐานะที่เป็นศาสนาที่มีความเกี่ยวข้องกับพฤติกรรม
ของมนุษย์เช่นเดียวกับมนุษยสัมพันธ์ อันเป็นหลัก
ปฏิบัติเชิงพุทธ โดยมุ่งให้มนุษย์ได้ฝึกฝนตนเอง
ตามหลักธรรมอันจะนำไปสู่การปรับตัวเข้ากับกลุ่ม
หรือสังคม ทำให้มนุษย์เป็นผู้มีความสัมพันธ์หรือ
ปฏิสัมพันธ์กับคนอื่นได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมาชิก
ในสังคมควรจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์ให้ถูกต้อง ด้วย
วิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันไปตามสถานะแห่งความ
สัมพันธ์กับตัวเรา เป็นวิธีปฏิบัติตอบแทนต่อคนที่
เราเกี่ยวข้องในสังคมนั้นเอง พระพุทธองค์ตรัสเรียก
ด้วยคำเปรียบเทียบกับ ทิศ 6 เพราะเป็นดุจทิศที่อยู่
รอบตัวเรา เริ่มจากมารดาบิดากับบุตร ครูอาจารย์
กับศิษย์ สามีกับภริยา มิตรกับมิตร นายกับบ่าว

พระสงฆ์กับคฤหัสถ์ บุคคลที่กล่าวมาทั้งหมดล้วนมี
ปฏิสัมพันธ์ต่อกันและปฏิบัติต่อกันตามหน้าที่ เพื่อ
ให้ชีวิตดำเนินไปตามกระบวนการหลักปฏิสัมพันธ์
ต่อกันอย่างสมบูรณ์ ดังนั้นเพื่อให้เห็นหลักการ
ปฏิบัติเชิงพุทธหรือ จริยศาสตร์เชิงพุทธเกี่ยวกับ
หลักทิศ 6 ในฐานะเป็นหลักมนุษยสัมพันธ์ จึงนำ
มาประมวลไว้ดังนี้

1. หลักมนุษยสัมพันธ์ของปรัถมิตทศ

หลักมนุษยสัมพันธ์ของปรัถมิตทศคือทิศเบื้องหน้า
ได้แก่บิดามารดา การสร้างและมีมนุษยสัมพันธ์ที่
ดีคือหน้าที่ที่บิดามารดารับผิดชอบต่อบุตรแล้ว
การที่จะพาตนเองและครอบครัวดำเนินชีวิตอยู่ใน
สังคมได้อย่างราบรื่นนั้น จะต้องมีการสัมพันธ์กับ
กับบุคคลอื่น เพราะวามมนุษย์มีความต้องการ คือ
ค้นหา หรือความอยาก โดยเฉพาะการค้นหา ซึ่ง
ประกอบ ด้วย รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์
“มนุษย์สรรหาสิ่งที่ตนต้องการเพื่อจะที่สนองความ
ต้องการของตนเองและครอบครัว มารดาบิดา
ประกอบอาชีพเป็นสมาชิกอาชีพเพื่อความมั่นคง
ของครอบครัวความมีมนุษยสัมพันธ์ดีไม่เป็นเสน่ห์
อย่างเดียวกัน แต่เป็นความประทับใจของผู้ได้
คบหาสมาคมด้วย” เพราะคนมีมนุษยสัมพันธ์ดี
จะเป็นคนสบาย ไม่ถือตัว ร่าเริง คบแล้วสบายใจ
ใคร ๆ จึงชอบคนมีมนุษยสัมพันธ์ดีจึงมีเพื่อน มี
คนอยากคบค้าสมาคมด้วย เราสามารถสร้างและ
มีมนุษยสัมพันธ์ดีได้ คือ การวางตัวอยู่ในคุณค่า 5
ประการ คือ

1.) ศีลธรรม ศีลธรรมที่ควรปฏิบัติอย่าง
มั่นคงดังศีลาฎา ได้แก่ การไม่ทำลายหรือทำร้าย
ผู้อื่น การไม่ลักหรือฉ้อโกงทรัพย์สินของผู้อื่น การไม่
พูดโกหก ส่อเสียด เพ้อเจ้อ หยาดบายและการไม่
ดื่มสุรายาเมาหรือยาเสพติด

2) คุณธรรม คือ ความเป็นจริงที่มีคุณหรือ
ประโยชน์ต่อความสำเร็จสุขในชีวิต ซึ่งผู้ประสบ

ความสำเร็จทั้งหลายล้วนเพียรสั่งสม การสร้างคุณประโยชน์ให้บังเกิดแก่ชีวิตนั้นทำได้สองขั้นตอนคือ อยู่กับสารประโยชน์ ซึ่งหมายถึง การดำเนินชีวิต อยู่กับความเป็นจริง สิ่งที่เป็นประโยชน์ นำมาใช้ได้ และมีความเหมาะสม ไม่ว่าจะเป็นการคบเพื่อน การสมาคมในสังคมการเลือกอาหาร งาน ที่อยู่ อาศัยและพฤติกรรมสร้างสารประโยชน์ การที่จะสร้างสารประโยชน์ให้ยิ่งใหญ่ได้นั้นต้องอยู่กับสารประโยชน์ก่อนหากจัดตัวเองให้อยู่ในสารประโยชน์ได้ในระดับใดก็สามารถสร้างสารประโยชน์ในระดับนั้นหรือใกล้เคียงกันได้

3) จริยธรรม คือ คุณสมบัติที่ทำให้งดงาม ได้แก่ ความละเอียดรอบาป ความอดกลั้นความสุภาพ ความอ่อนโยนและความสำรวม ประกอบด้วยคุณสมบัติของผู้ประสบความสำเร็จคือ มีความงดงามจิตใจ วาจาและพฤติกรรม จึงเป็นที่ยอมรับนับถือ และเป็นที่รักของคนทั้งหลาย จึงได้รับความร่วมมือและความช่วยเหลือเกื้อกูลจากผู้อื่นโดยง่าย และด้วยความเต็มใจ

4) คุณภาพ คือ ความเป็นคนมีลักษณะดีที่มีค่าต่อทั้งตนเองและผู้อื่น จัดเป็นคุณสมบัติที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งของบุคคลที่จะประสบความสำเร็จ คนที่มีคุณภาพย่อมมีความสามารถเป็นยอดและมีความอดทนเป็นเยี่ยม

5) ความเหมาะสม คือ การวางตัวอย่างเหมาะสมพอดีกับภาวะและฐานะของตนการวางตัวเหมาะสมกับภาวะ เช่น การวางตัวสมวัย เช่น เป็นเด็กก็วางตัวสมกับเป็นเด็ก คือ หมั่นเรียนรู้ ซักถาม เชื่อฟัง อ่อนน้อม หากอวดรู้หรือทำตัวกระด้างก็ จะไม่ได้รับการสอนหรือความเมตตาจากผู้ใหญ่ เมื่อไม่ได้รับการสอนจากผู้ใหญ่ก็จะไม่ฉลาดขึ้น หรือเมื่อเป็นผู้ใหญ่ก็วางตัวให้เหมาะสมกับผู้ใหญ่ คือ มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ความยินดีให้อภัย หากเป็นผู้ใหญ่แต่วางตัวไม่เหมาะสมก็จะเป็นได้แค่เพียง

คนแก่ แต่ไม่ใช่ผู้ใหญ่ (สุจิตรา พรหมนุชาธิป, 2549, หน้า 120-121)

มีจิตสากลเมื่อเข้าใจเพื่อนมนุษย์และชีวิต สัตว์โลกแล้ว ต่อไปแผ่ขยายจิตไปให้ไพศาลเนื่อง ๆ การแผ่ขยายจิตไปเนื่อง ๆ จะทำให้รัศมีจิตของท่าน สัมผัสกับจิตใจอื่น จะก่อให้เกิดความเข้าใจ เข้าใจ ซึ่งกันและกันมีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา การมีมนุษยสัมพันธ์อันดี ต้องมีใจเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาประกอบเสมอหรือเรียกว่า พรหมวิหาร 4 เป็นธรรมที่ทำให้คนเป็นพรหม มีจิตใจเป็นที่พึ่งที่อาศัยของบุตร และมนุษย์ทั้งหลาย การมีมนุษยสัมพันธ์ในครอบครัว เป็นสิ่งที่สังคมพึงก่อกำ มีขึ้น เพราะครอบครัวเป็นสถาบันที่สำคัญมากในการอบรมดูแลลูก ๆ พ่อแม่จะต้องเป็นรูปแบบที่ดีต่อลูก ๆ คือพ่อแม่จะต้องมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อกันก่อน แล้วจึงอบรมสั่งสอนลูกและให้ลูกมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อกันด้วย และมนุษยสัมพันธ์ต่อพ่อแม่และญาติพี่น้อง รวมถึงลุง ป้า น้า อา ปู่ ย่า ตา ยาย ที่เราต้องไปมาหาสู่กันฉันเครือญาติ พ่อแม่ในครอบครัว จะต้องมิบอบทพาลูก ๆ ในการพัฒนาจิตใจ มีจิตใจดี มีคุณธรรมจริยธรรมสูง มีความเสียสละ ให้ความรัก ความยกย่องซึ่งกันและกัน ให้เกียรติและศรัทธาซึ่งกันและกัน มีพฤติกรรมที่แสดงต่อกันด้วยความรัก ไม่ใช่ใช้อารมณ์ในการตัดสินปัญหา ควรเป็นผู้มีเหตุผล เข้าใจปัญหา รับสภาพความจริง และหาวิธีแก้ปัญหา แก้ข้อขัดแย้งในครอบครัวให้ได้ถ้ามีปัญหา แต่ควรจะไม่ให้มีปัญหาเลยดียิ่งดี เมื่อลูกเห็นตัวอย่างที่ดี ๆ จากพ่อแม่ ก็จะนำเอารูปแบบดี ๆ วิธีการพูดคุย ให้ความรัก ให้เกียรติ ความเสียสละ การยกย่อง การพัฒนาจิตใจไปใช้พัฒนาตนเองด้วยรูปแบบดี

บิดามารดา เป็นผู้ดำรงอยู่ในฐานะบุพการี คือผู้ทำอุปการะก่อน เพราะท่านได้ปฏิบัติหน้าที่อนุเคราะห์ต่อบุตรธิดาด้วยฐานะ 5 ประการ ดังนี้

1. ห้ามปรามจากความชั่ว 2. ให้ตั้งอยู่ในความดี 3. ให้ศึกษาศิลปวิทยา 4. หาคู่ครองที่สมควรให้ และ 5. มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสมควร เมื่อบิดามารดาปฏิบัติหน้าที่ต่อบุตรของตนด้วยธรรม 5 ประการ ดังกล่าวแล้ว บุตรธิดาพึงปฏิบัติตอบแทนต่อท่านด้วยธรรม 5 ประการ ดังนี้ 1. ท่านเลี้ยงเรามาแล้วเลี้ยงท่านตอบ 2. ช่วยทำกิจของท่าน 3. ดำรงวงศ์สกุล 4. ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท และ 5. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำบุญอุทิศให้ท่าน จะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตรธิดานั้น เป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมากเพราะเป็นจุดเริ่มต้นแห่งชีวิตของทุกคนเมื่อบิดามารดากระทำการสิ่งที่ดีงามและเป็นความเจริญแก่ชีวิตของเราก็คงที่บุตรธิดาจะตอบแทนบุญคุณท่านตามหลักปฏิบัติดังกล่าว

2. หลักมนุษยสัมพันธ์ของทักขิณทิต

หลักมนุษยสัมพันธ์ของทักขิณทิตคือ ทักขิณทิตปิธกขา ได้แก่ครูอาจารย์ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างครูอาจารย์กับศิษย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้เป็นครูจะต้องมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อนักเรียน ผู้ปกครอง เพื่อนครูด้วยกันและบุคคลทั่วไปในโรงเรียนและชุมชน ถ้าครูไม่มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อบุคคลอื่นแล้ว การเรียนการสอนย่อมจะไม่ได้ผลเท่าที่ควร นักเรียนก็ไม่ได้รับการศึกษาที่ดี เด็กก็ไม่สามารถพัฒนาให้เจริญขึ้นได้

บทบาทของครูที่มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีนั้นจะต้องสม่ำเสมอต่อเด็ก แม้จะทำโทษเด็ก ว่ากล่าว ตาหนิดเตียนหรือการลงทัณฑ์ ครูอาจารย์จำต้องมีเหตุผล ไม่แสดงความโมโห น้อยใจออกมา ควรรู้จักวิธีอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ ให้เข้าใจเจตนาที่ดีของครูว่าการทำโทษนี้เพื่อหวังให้ลูกศิษย์ดีต่อไปในอนาคต การทำโทษควรเป็นการทำโทษที่เป็นการสร้างสรรค์ ไม่ใช่การทำลายให้เด็กเจ็บตัว เป็นต้น หรือว่ากล่าวเด็กด้วยการใส่อารมณ์ โมโหและพูดจาอย่างรุนแรง

ไม่สุภาพ เพราะครูเป็นครูแบบที่ดีให้กับศิษย์ในสถานการศึกษาในทุก ๆ อิริยาบถ ไม่ว่าจะเป็นการแต่งกาย นิสสัย การสอน การพูดคุย การขยันหมั่นเพียร การปฏิบัติตนตรงต่อเวลา การเอาใจใส่ การอบรมสั่งสอนศิษย์ ครูจะต้องกระทำสม่ำเสมอ และจะต้องสร้างสัมพันธ์ภาพกับลูกศิษย์ทุกคนในชั้น การสร้างความสัมพันธ์กับลูกศิษย์ ควรปฏิบัติดังนี้ 1. รักศิษย์ ตั้งใจสอนวิชาความรู้ให้แก่ศิษย์อย่างดีที่สุด 2. รับฟังปัญหา และความคิดเห็นของศิษย์ 3. ให้ความสนทนสนม 4. ไม่ใช้อารมณ์และอำนาจ 5. ไม่ชมเชยศิษย์ 6. ไม่ลำเอียง 7. ให้กำลังใจ 8. ให้รางวัล และการทำโทษ 9. ไม่ขี้บ่น 10. ขยันตรวจงาน ตรวจแบบทดสอบ 11. ขยันดูแลเอาใจใส่ศิษย์ ทั้งด้านการสอน และการอบรมจริยธรรม 12. ทำตนเสมอต้นเสมอปลาย

ครูอาจารย์ผู้อยู่ในฐานะเป็นปูชนียบุคคล เป็นบุคคลต้องอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยธรรม 5 ประการ ดังนี้

1. ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี
2. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
3. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
4. ยกย่องให้ปรากฏในหมู่เพื่อน
5. สร้างเครื่องค้ำกันภัยในสารทิศ

คือ สอนให้ศิษย์ปฏิบัติได้จริง นำวิชาไปเลี้ยงชีพ ทำการงานได้ และเมื่อครูอาจารย์ปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยธรรม 5 ประการ ศิษย์ก็ควรแสดงความกตัญญูตเวที ถือน้ำปฏิบัติต่อท่านด้วยธรรม 5 ประการดังนี้

1. ลูกต้อนรับแสดงความเคารพ
2. เข้าไปหา
3. ใฝ่ใจเรียน
4. ประณินิบัติ
5. เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ

จะเห็นได้ว่าการปฏิบัติตนเป็นตัวอย่างของ

ศิษย์ก็เป็นการแสดงถึงหลักมนุษยสัมพันธ์อย่างหนึ่งของครูอาจารย์ ดังนั้น ครูอาจารย์ควรพิจารณาตนให้เป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศิษย์ให้สมกับที่ชื่อว่าเป็นแม่พิมพ์ของชาติ

3. หลักมนุษยสัมพันธ์ของปัจฉิมทิศ

หลักมนุษยสัมพันธ์ของปัจฉิมทิศ คือทิศเบื้องหลัง ได้แก่บุตรภรรยา ความสัมพันธ์ประเภทนี้เป็นความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยา คนโบราณถือคติว่าผู้เป็นภรรยาคือช่างทำหลัง หมายความว่าคอยช่วยเหลือสามี คอย เอาใจใส่กิจการต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ดูแลกิจการในบ้าน จนถึงเมื่อคราวจำต้องออกเผชิญกับการดำเนินชีวิตประจำวัน ในทางกฎหมายถือว่าสามีกับภรรยาเป็นเสมือนคน ๆ เดียวกัน การกระทำของสามีก็มีผลถึงภรรยา การกระทำของภรณาก็มีผลถึงสามีด้วย ดังนั้น สามีกับภรรยาจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด สามีภรรยาจึงตั้งอยู่ในฐานะที่จะต้องเกื้อหนุนจนเจือกัน ตามหน้าที่สามีพึงบำรุงภรรยาด้วยธรรม 5 ประการดังนี้ 1. ยกย่องสมฐานะภรรยา 2. ไม่ดูหมิ่น 3. ไม่นอกใจ 4. มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้ และ 5. หาเครื่องประดับมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส และเมื่อสามีปฏิบัติต่อภรรยาด้วยธรรม 5 ประการนี้แล้ว ภรรยาก็ควรอนุเคราะห์ต่อสามีด้วยธรรม 5 ประการดังนี้ 1. จัดงานบ้านให้เรียบร้อย 2. สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี 3. ไม่นอกใจ 4. รักษาสมบัติที่หามาได้ และ 5. ขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง

จะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยาเป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันเพราะจะต้องอยู่ในครอบครัวเดียวกัน สามีภรรยาจะต้องถ้อยทีถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน ร่วมรับผิดชอบในปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ปัญหาส่วนใหญ่จะเป็นปัญหาเกี่ยวกับความประพฤติระหว่างสามีกับภรรยา ดังนั้นพึงปฏิบัติตนให้ถูกต้องเหมาะสม

4. หลักมนุษยสัมพันธ์ของอุตตทิศ

หลักมนุษยสัมพันธ์ของอุตตทิศ คือทิศเบื้องซ้าย ได้แก่มิตรสหาย เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนกับเพื่อน บุคคลผู้จะทำให้มิตรสหายมีความสนิทสนม อยากคบหา อยากเข้าใกล้ อยากปฏิสัมพันธ์นั้น ต้องประกอบด้วยองค์ธรรมเหล่านี้ คือ 1. ให้สิ่งที่ให้ได้อย่าง 2. ทำสิ่งที่ทำได้อย่าง 3. อดทนถ้อยคำที่อดทนได้อย่าง 4. เปิดเผยความลับแก่เพื่อน 5. ปิดความลับของเพื่อน 6. ไม่ทอดทิ้งในยามวิบัติ 7. เมื่อเพื่อนสิ้นโรคสมบัติก็ไม่ดูหมิ่น 8. เป็นที่รักที่พอใจของเพื่อน 9. เป็นที่เคารพ 10. เป็นที่ยกย่อง 11. เป็นนักพูด 12. เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ 13. เป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ 14. ไม่ชักนำในอฐานะ (อง.สตตก. 23/36-37/56-57.)

หลักธรรมตามบทบาทหน้าที่ของมิตรสหาย พึงบำรุงมิตรสหายตามหลักปฏิบัติในฐานะที่เป็นเสมือนทิศเบื้องซ้ายดังนี้ 1. เผื่อแผ่แบ่งปัน 2. พุดจา มีน้ำใจ 3. ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน 4. มีตนเสมอร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วย และ 5. ซื่อสัตย์จริงใจต่อกันและมิตรสหาย พึงอนุเคราะห์มิตรสหายตอบแทนดังนี้ 1. เมื่อเพื่อนประมาทช่วยรักษาป้องกัน 2. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน 3. ในคราวมีภัยเป็นที่พึ่งได้ 4. ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก และ 5. นับถือตลอดถึงวงศ์ญาติของมิตร

5. หลักมนุษยสัมพันธ์ของเหตุฐิมทิศ

หลักมนุษยสัมพันธ์ของเหตุฐิมทิศ คือทิศเบื้องล่าง ได้แก่บ่าว เป็นความสัมพันธ์ระหว่างนายกับบ่าว หรือเจ้านายกับลูกจ้าง ซึ่งจะต้องมีการติดต่อสื่อสารกันอยู่เป็นประจำ จำเป็นอย่างยิ่งที่แต่ละฝ่ายจะต้องรู้จักหลักมนุษยสัมพันธ์หรือรู้จักทำหน้าที่ของตนให้สมบูรณ์ ถูกต้องและเหมาะสมตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ได้กำหนดหน้าที่ของนาย, นายจ้าง ผู้บริหาร, ผู้จัดการ พึงสงเคราะห์อนุเคราะห์ กรรมกร คนงาน พนักงาน ลูกจ้าง ผู้เป็น

ทิศเบื้องล่างโดยหน้าที่ 5 ประการ คือ 1. จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง 2. ให้อาหารและค่าจ้าง 3. ดูแลรักษายามเจ็บป่วย 4. ให้อาหารที่มีรสแปลก และ 5. ให้หยุดตามโอกาสทาส กรรมกร คนงาน คนรับใช้ พนักงาน ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาที่เปรียบเสมือนเป็นทิศเบื้องล่างให้ปฏิบัติต่อเจ้านาย ผู้ที่ทำหน้าที่สูงกว่าตามสายงาน เช่น รองผู้จัดการ ผู้จัดการผู้บังคับบัญชา ให้ปฏิบัติ 5 ประการ ดังนี้ 1. ขึ้นทำการงานก่อนนาย 2. เลิกการงานทีหลังนาย 3. ถือนาฬิกาของให้นายให้ 4. ทำการงานให้ดีขึ้น และ 5. นำคุณของนายไปสรรเสริญ (ที.ปา. 11/271/215.)

6. หลักมนุษยสัมพันธ์ของอุปัชฌาย์

หลักมนุษยสัมพันธ์ของอุปัชฌาย์ คือทิศเบื้องบน ได้แก่พระสงฆ์ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน “วัดเป็นแหล่งพบปะให้เกิดการปฏิสัมพันธ์เนื่องจากในสมัยโบราณองค์กรทางสังคมมีน้อย ไม่สลับซับซ้อนมากมายอยู่ยุคปัจจุบันนี้ วัดจึงกลายเป็นสถาบันทางสังคมที่มีความสำคัญที่ประชาชนให้การยอมรับและพึ่งพาอาศัยได้อย่างเต็มที่” มองในสภาพผังเมืองเราจะเห็นชัดว่าหมู่บ้านโบราณส่วนมากจะมีวัดตั้งอยู่กลางหมู่บ้าน ซึ่งล้อมรอบด้วยบ้าน ครอบครัว ประชาชนแต่ละครอบครัวย่อมมีความผูกพันกับวัดอย่างต่อเนื่อง วัดจึงเป็นศูนย์รวมชุมชนที่ทำหน้าที่ สนับสนุน ส่งเสริม สงเคราะห์ ประชาชนในรูปแบบต่าง ๆ เช่น

1) วัดเป็นโรงพยาบาลของชุมชน ในสมัยโบราณเกือบทุกวัดมียาสมุนไพรชนิดต่าง ๆ ไว้สงเคราะห์แก่ประชาชนผู้เจ็บไข้ได้ป่วยฟรี ใครป่วยเป็นโรคอะไร ไปรักษาที่วัด โดยมีพระ ภิกษุท่านทำหน้าที่เป็นหมอรักษาโรคทางกายให้ด้วยและทางใจให้ด้วย

2) วัดเป็นวิทยาลัยการแพทย์และพยาบาล เนื่องจากประชาชน พึ่งพาอาศัยวัดเป็นที่เยียวยา

รักษาโรคมาเป็นเวลานาน ทางวัดต้องเตรียมยาไว้ให้ประชาชนอย่างเพียงพอ พระสงฆ์ซึ่งก็คือลูกหลานชาวบ้านข้างวัดที่บวชเข้ามาแล้วมีความชอบหรือใจรักในด้านการทำยาจะศึกษาเล่าเรียนจากตำราภายในวัดที่ครูอาจารย์สอนสืบทอดกันมา ในขณะที่เดียวกันพระสงฆ์ก็ทำหน้าที่ปฏิบัติการ โดยนำความรู้ที่เรียนจากตำรามารักษาได้เลย เป็นการศึกษามีภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติควบคู่กันไป

3) วัดเป็นศูนย์รวมความคิดด้านการพัฒนาชุมชน การพัฒนาด้านอุปโภคบริโภค ถนนหนทาง แหล่งน้ำ สวนป่า ศาลา ที่พัก ในสมัยโบราณนั้นไม่ต้องวางแผนพัฒนามาจากรัฐ แต่ชุมชนคิดกันเองหางบประมาณเอง ดำเนินการเอง โดยใช้วัดเป็นศูนย์รวมทางการระดมความคิดระดมพลังกายพลังใจ มุ่งมั่นสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ เพื่อชุมชนโดยมุ่งบุญกุศลเป็นจุดหมายปลายทางการพัฒนาที่เกิดขึ้นจากความต้องการอย่างแท้จริง ทุกคนทุ่มเทกำลังกายกำลังใจ กำลังทรัพย์ในการพัฒนาอย่างแท้จริง ทำให้งานที่ออกมามีประสิทธิภาพตามเหตุปัจจัยที่จะเอื้ออำนวยในสมัยนั้น

4) วัดเป็นศูนย์รวมใจของประชาชน ยามใดที่ประชาชน ประสบปัญหาต่าง ๆ ทางจิตใจ หรือปัญหาความขัดแย้งในครอบครัวหรือชุมชนทุกคนจะมุ่งหน้าเข้าวัด เพื่อปรึกษาพระสงฆ์ให้พระสงฆ์เป็นผู้ชี้ทางออกให้ ปัญหาส่วนใหญ่จะสิ้นสุดลง เพราะต่างฝ่ายต่างก็พร้อมที่จะแก้ปัญหาด้วยหิองสาและสันติวิธี

5) วัดเป็นศูนย์พัฒนาการอันยิ่งใหญ่ของชุมชน โดยทั่วไปว่ามหรสพใด ๆ แบบไทย ที่ชุมชนจัดขึ้นด้วยภูมิปัญญาของตนเอง เวลาจะจัดให้มีการแสดงก็มักจะแสดงในวัด ซึ่งส่วนมาก มหรสพเหล่านี้ก็คือ กิจกรรมการศึกษาที่ประชาชนจะได้รับโดยผ่านการแสดงนั่นเอง ในเนื้อหาของมหรสพส่วนมากมักจะมีธรรมะแทรกอยู่ไม่มากนักน้อย ตามแต่จะมี

ลักษณะอย่างไร

6) วัดเป็นหอศิลป์ประจำชุมชน กล่าวได้ว่า ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมอันล้ำค่าแบบไทยมีอยู่ในวัดแทบทั้งสิ้น ประชาชนคนใดมีความปรารถนาจะแสดงออกซึ่งจินตนาการอันงดงามในด้านใดก็มาแสดงฝากฝีมือไว้ที่วัดได้

7) วัดเป็นนันทนาการของประชาชน เมื่อประชาชนหวังบุญกุศลให้แก่ชีวิตได้พบความสงบเย็นก็มุ่งหน้าเข้าวัดบำเพ็ญกิริยาวัตถุต่างๆ ได้อย่างอิมเมจใจ ไม่ว่าให้ทาน รักษาศีลเจริญภาวนา ปรับทัศนคติหรือทักเตือนให้ตรง นับว่าเป็นเรื่องบุญกุศลทั้งสิ้น

8) วัดเป็นศูนย์กลางการศึกษา การศึกษาวิชาการต่าง ๆ ในสมัยโบราณล้วนอยู่ในวัดบางอย่าง พระเป็นผู้สอน บางอย่างวัดเป็นเพียงผู้อำนวยความสะดวก ผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ มาดำเนินการเอง ชื่อวิชาที่โด่งดังและเลื่องลือล้วนมาจากวัดทั้งสิ้นฯ (พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, 2538, หน้า 14-17)

อย่างไรก็ตาม หลักการสร้างปฏิสัมพันธ์ของพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุบาสกเมื่อมุ่งหวัง ฟังประกาศความเลื่อมใสต่อภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม 8 ประการ คือ

1. ไม่ชวนชวายเป็นเพื่อมิใช่ลามกของคฤหัสถ์ทั้งหลาย
2. ไม่ชวนชวายเป็นเพื่อมิใช่ประโยชน์ของคฤหัสถ์ทั้งหลาย
3. ไม่ด่าไม่บริภาษคฤหัสถ์ทั้งหลาย
4. ไม่ยุยงคฤหัสถ์ทั้งหลายให้แตกกัน
5. กล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้า
6. กล่าวสรรเสริญพระธรรม
7. กล่าวสรรเสริญพระสงฆ์
8. อุบาสกทั้งหลายเห็นภิกษุนั้นในโคจร นอกจากพระสงฆ์จะปฏิสัมพันธ์กับฆราวาสแล้ว “การปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ด้วยกันก็นับว่าเป็นเรื่องสำคัญ พระสงฆ์เป็นหมู่คณะที่มีระเบียบวินัยดีงาม เคารพกันด้วยลำดับพรรษา” ซึ่งประกอบด้วย

1) รู้จักเคารพยำเกรง พระเถระ พระผู้หลักผู้ใหญ่

2) รู้จักเข้าไปหาปฏิสนธิฐานกับพระเถระ, พระอาคันตุกะที่ท่านมาเยี่ยมหรือเจาะจงท่าน ไต่ถามข้อสงสัย ขอคำแนะนำเป็นครั้งคราว

3) เป็นผู้สงบเสงี่ยมเจียมกาย เจียมวาจา เจียมใจ

4) เป็นผู้มีความประพฤติดี ไม่เป็นที่รังเกียจของหมู่คณะในเรื่องความประพฤติ

5) เป็นผู้สนใจศึกษาค้นคว้าอยู่เสมอ ไม่ทอดธุระในเรื่องการศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม

6) มีความเพียรพยายามเพื่อละเว้นสิ่งไม่ดีต่าง ๆ และพยายามทำความดีด้วยเรี่ยวแรง และกำลังทั้งหมด

7) เมื่อเข้าประชุม ไม่พูดมาก ไม่พูดเรื่องไร้สาระออกความเห็นบ้าง ขอให้ผู้อื่นออกความเห็นบ้าง และรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นด้วยดีแม้จะไม่เห็นด้วยก็ตาม ไม่ดูหมิ่นผู้อื่นที่พูดไม่เก่ง หรือไม่ค่อยพูดในที่ประชุม

8) พัฒนาขันธห้า คือกายและใจอยู่เสมอ แม้ยังมีกิเลสอยู่ไม่คิดว่าตนดีพร้อมแล้ว พยายามหาข้อบกพร่องของตนและหาข้อดีของผู้อื่น เมื่อถูกถามถึงความดีของตนก็พูดแต่น้อย เมื่อถูกถามถึงความดีของผู้อื่นก็พูดอย่างเปิดเผย เมื่อถูกถามถึงความชั่วของคนอื่นก็พูดแต่น้อย หรือไม่พูดเลย (วสิน อินทสระ, 2529, หน้า 530)

หน้าที่ของพุทธบริษัท อุบาสก อุบาสิกา ฟัง บำรุงพระสงฆ์ ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องบนเพื่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน โดยหน้าที่ 5 ประการ คือ 1. จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา 2. จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา 3. จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา 4. เปิดประตูต้อนรับ และ 5. ถวายปัจจัยเครื่องยังชีพ อย่างไรก็ตามหลักปฏิสัมพันธ์ที่สร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับพระสงฆ์ของคฤหัสถ์ที่ควรปฏิบัติเพื่อให้สัมพันธ์ภาพระหว่างคฤหัสถ์และพระสงฆ์ดียิ่ง ๆ ขึ้น คือ

- 1) ไม่ละเลยการยื้มเยียนภิกษุ
 - 2) ไม่ทอดทิ้งการฟังธรรม
 - 3) ศึกษาในอธิศีล
 - 4) มีความเลื่อมใสมากในภิกษุผู้เป็นเถระ
ผู้เป็นนวกะ และผู้เป็นมัชฌิมะ
 - 5) ฟังธรรมอย่างไม่คอยคิดโต้แย้งเพ่งโทษ
 - 6) ไม่แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้
 - 7) ทำอุปการะในศาสนานี้ก่อน
- ดังนั้น สังคมมนุษย์ในจริยศาสตร์เชิงพุทธ
จึงเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติของทุกคนเพื่อ
ให้เกิดความสงบสุขแก่สังคม เป็นหลักที่มนุษยชาติ
ในโลกควรจะหันมาพิจารณาหลักธรรมเหล่านี้ไป
ปฏิบัติ ดังนั้น สังคมมนุษย์ในจริยศาสตร์เชิงพุทธ

จึงเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติของทุกคนเพื่อ
ให้เกิดความสงบสุขแก่สังคม และเป็นหลักที่มนุษยชาติ
ในโลกควรจะหันมาพิจารณาหลักธรรมเหล่านี้ไป
ปฏิบัติ ให้เกิดความเท่าเทียมกันของสิ่งมีชีวิตมา
จากความประพฤติที่ดั่งตามหลักศีลธรรม และไม่
ได้ตัดสินจากรูปลักษณะภายนอก แต่มนุษย์ในสังคม
ให้ความสำคัญกับคุณค่าภายใน พุทธจริยศาสตร์
มีหลักการที่มิตร์กับสิ่งมีชีวิตอื่น สิ่งแวดล้อมและ
นิเวศวิทยาเป็นเป้าหมายทำให้มนุษย์สามารถพัฒนา
ตนเอง และมีการปรับเปลี่ยนที่จะรับมือความ
เปลี่ยนแปลงของโลกอนาคตที่จะเกิดเหตุการณ์ต่าง
ๆ ได้

บรรณานุกรม

- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 179-180)
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2539), หน้า 3-4.
- พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, **พุทธปัญญากับการศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภิกษุปัญญานันทะ, 2538), หน้า 14-17.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535)
- วศิน อินทสระ, **แนวทางพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลักพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญกิจ 2529), หน้า 530
- สมพร สุทัศน์ีย์, **มนุษย์สัมพันธ์**, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 14-15.
- สุจิตรา พรหมนุชาธิป, **มนุษย์สัมพันธ์**, (กรุงเทพมหานคร : สุวีริยาสาส์น, 2549), หน้า 120-121)

